

Knjiga Vinogradove je za bodoče raziskovanje bajnih bitij gotovo prelomnega pomena, saj se sistematično in natančno loteva temeljnega problema tovrstnih raziskav, namreč klasifikacije oz. definicije posameznega bajnega bitja. S shemo, ki jo v prvem poglavju ponuja kot poskus prebrodenja težav pri tovrstnih klasifikacijah, daje bodočim raziskovalcem ogrodje, pripomoček za detajlni popis vseh temeljnih aspektov določenega bitja in tako natančen uvid v njegove karakteristike. To je pomembno tako na nacionalni ravni (kot pomoč pri popisovanju in medsebojnem ločevanju bajnih bitij posameznega naroda) kot tudi, in predvsem, za komparativne raziskave v okviru slovanske, pa tudi evropske mitologije. Nenazadnje pa tudi z drugimi, bolj specifičnimi raziskavami posameznih bajnih bitij ali aspektov njihovega obnašanja, ki so vključene v knjigo, kaže, kako se je mogoče tovrstnih raziskav, na katere so dolgo časa vplivale romantične predstave, lotevati na znanstven in tehten način. Seveda pa gre avtorici v prvi vrsti za globlje razumevanje bajnih bitij kot neke vrste elementov »mitoritualne tradicije«, kot jo imenuje, torej za boljše razumevanje bajnih bitij in njihovih značilnosti v kontekstu ljudskega izročila kot sistema. V tem se seveda razlikuje od sodobnih modernih in postmodernih raziskav nižje mitologije na Zahodu, ki se iste problematike lotevajo (kolikor se je sploh še lotevajo) predvsem s sinhronega aspekta. Te raziskave se usmerjajo na primer na socialno funkcijo, ki jo imajo tovrstna verovanja v skupnosti oz. za posameznika, na raziskovanje konfliktov, ki se rojevajo ob stiku med temi verovanji in »uradno« religijo, na pojasnitev nastanka tovrstnih verovanj kot interpretacije realnih fenomenov (npr. verovanje o podmenkih kot razlaga ljudi za razne oblike fizičnih in psihičnih motenj ipd.), na vlogo tovrstnih verovanj v popularni kulturi, množičnih medijih itd. Te aspekte bomo v knjigi zaman iskali, čeprav bomo nekatere izmed njih sem in tja zaslutili tudi v tej knjigi. Tega pa avtorici ne gre očitati, saj je bil njen namen drugačen. V eni knjigi je vse različne vidike verovanj o bajnih bitjih pač nemogoče obdelati, poleg tega pa bi raziskava naštetih aspektov zahtevala povsem drugačne metode. Knjiga pred nami pojasnjuje slovansko izročilo o bajnih bitjih, ki se je stoletja prenašalo dalje, se razvijalo, spreminjalo in vendar v določeni meri tudi ohranjalo. Poskuša definirati to izročilo oz. pomagati pri njegovem definiranju in razumevanju. In v tem ji je nedvomno odlično uspelo.

Mirjam Mencej

Zmago Šmitek, Sledovi potujočih duš. Vedomci, kresniki in sorodna bajna bitja, Zbirka Zakladnica slovenskih pripovedi, Radovljica, Didakta, 2003, 44 strani, ilustracije.

Knjiga *Sledovi potujočih duš. Vedomci, kresniki in sorodna bajna bitja*, je že četrta knjiga zbirke Zakladnica slovenskih pripovedi, ki v uredništvu Zmaga Šmitka, Roberta Dapita in Monike Krojepe od leta 1999 izhaja pri radovljiški založbi Didakta. Namen zbirke je predvsem otroke, pa tudi dijake in odrasle bralce seznaniti s slovenskim ljudskim izročilom. Do sedaj so v zbirki že izšle štiri knjige: 1. knjigo o velikanih, vilah in povodnih možeh sta izbrala, uredila in spremno besedo napisala Roberto Dapit in Monika Krojepe; 2. knjigo z razlagalnimi povedkami je izbral, uredil in spremno besedo napisal Zmago Šmitek; 3. knjigo o palčkih, škratih in nočnih prikaznih sta izbrala, uredila in spremno besedo napisala Roberto Dapit in Monika Krojepe; 4. knjiga o o potujočih dušah pa je zdaj pred nami.

Uvodničar in snovalec tokratne knjižice Zmago Šmitek se je odločil, da bo v njej predstavil izročilo o dušah mrtvih ali živih ljudi, ki se lahko spreminjajo oz. utelešajo v različnih podobah. Tako je v knjigo vključil 37 pripovedi, ki prihajajo iz različnih slovenskih pokrajin in so bile zapisane in/ali natisnjene v časovnem razponu od približno druge polovice devetnajstega pa do konca dvajsetega stoletja. Hkrati je temu izboru pripovedi dodan poljudnoznanstven uvod ter na koncu tudi podatki o virih vseh natisnjenih zgodb, kar daje knjižici dodatno vrednost in širi njeno publiko tudi na raziskovalce.

Pred sabo imamo torej zgodbe, ki govorijo o raznih nečistih pokojnikih, ki zaradi grehov, ki so jih storili v času življenja, ne morejo na drugi svet, o dušah, ki odhajajo iz telesa v teku spanja oz. transa, o morah, vedomcih, kresnikih, škopnikih, volkodlakih, vampirjih, divji jagi, navju, brezglavcih, ter nekaj zgodb, ki govorijo bodisi o predstavi ljudi o onem svetu bodisi o njihovem odnosu do smrti (te je avtor postavil na začetek /št. 1-2/ in na konec knjižice /št. 33-37/ kot nekakšen logični okvir zgodbam, ki so vmes). Zgodba *Kako je na onem svetu*, ki jo je Šmitek izbral za prvo mesto v knjigi, da bi »dala knjigi širši okvir« (str. 12), pa nas vendarle ne seznanja le s predstavo o onem svetu, temveč nam obenem kaže tudi predstavo o dušah v podobi ovac (prim. tudi Mencej M., *Duša kot žival pri starih Slovanih*, *Anthropos* 5-6, Ljubljana 1995, 198-212), kar je v skladu z indoevropsko predstavo o onem svetu kot pašniku. Tudi druga zgodba v knjižici, *Zgubljeni ženin*, vsebuje motiv, ki kaže relativnost časa in ga poznamo iz mnogih evropskih povedk – človek se iz takih ali drugačnih razlogov zadržuje na onem svetu oz. v nekem drugem svetu: ko se vrne od tam, misleč, da je minilo le nekaj ur ali celo minut, se izkaže, da je minilo sto ali (v tem primeru) celo tristo let, odkar je zapustil ta svet. O tem motivu, ki ga Edwin S. Hartland imenuje »lapse of time« (pri nas glej npr. mnoge povedke, pa tudi ljudske pesmi – prim. Štrekelj I, št. 306-309) in ki je vstopil tudi v srednjeveške eksemple in vizije, so se ukvarjali že mnogi raziskovalci, npr. Hartland, ki je zbral tudi mnogo povedk tega tipa (*The Science of Fairy Tales*, 1891), Maja Bošković-Stulli (*Priča o ocu mlađem od sina ili o neusklađenu vremenu*, *Republika* 1999, 5-6, 141-148), Jacques Le Goff (*The Learned and Popular Dimensions of Journeys in the Otherworld in the Middle Ages*, Kaplan Steven Laurence (ed.), *Understanding Popular Culture, Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, Berlin, New York, Amsterdam 1984, 19-37), Katherine Briggs (*The Vanishing People* 1978), Laurence Harf-Lancner (*Les fées au Moyen âge, Morgane et Mélusine, La naissance des fées*, Paris 1984) in drugi. Tudi motiv brce v lobanjo, katere lastnik človeku kasneje na svatbi (ali ob kakšnem drugem prazniku) pripravi tovrstno doživetje, je dovolj značilen za ta tip zgodb (prim. Hartland 1891) – na eni strani poudarja nevarnost poroke kot obreda prehoda, na drugi strani pa ima povedka tudi socialno funkcijo (v tem primeru prikaz pravilnega obnašanja do mrtvih oz. kazni, ki sledi, če se človek ne drži teh socialnih normativov).

Tema dvema povedkama sledijo povedke (in pravljice), ki nas seznanjajo z zelo raznolikimi predstavami ljudi o podobah duš umrlih ali o živih ljudeh, katerih duša je nehote ali pa bolj ali manj hoteno lahko odhajala iz njihovega telesa in se spet vračala vanj. Tu gre lahko za nehotene in nezavedne odhode duše (v podobi živali) iz telesa ljudi med spanjem, lahko pa gre za ljudi s prirojeno sposobnostjo pošiljanja duše iz telesa, ki so jo uporabljali v dobrobit skupnosti, kar jim je v skupnosti tudi zagotavljalo poseben položaj (npr. kresniki).

Ker je izbor pripovedi seveda vedno subjektivno obarvan, se vanj načeloma nima smisla obregniti, pa vendar morda nekaj misli tudi o tem. Če lahko razumemo avtorjevo

željo, da z dvema uvodnima pripovedima o onem svetu in nekaj pripovedmi na koncu knjige, ki govorijo o odnosu ljudi do smrti, začrta zgodbam v sredini nekakšen kontekstualni okvir, pa pomisleki ostajajo glede izbora nekaterih drugih povedk, ki so predstavljene v knjigi.

Ali v povedkah 4 in 5, ki govorita o »hišnih« kačah, dejansko lahko vidimo duše pokojnikov, bi bilo potrebno verjetneje natančneje pojasniti in utemeljiti. Naj bi bile po Šmitkovem mnenju kače duše nečistih umrlih, živih ljudi ali kaj drugega? Kače sicer lahko razumemo kot nekakšno poletno alternacijo volkovom, ki vladajo pozimi, kot meni etnolingvist Ljubinko Radenković. To je npr. razvidno iz praznika na sv. Jeremije 1./14. maja (ki ga poznajo pravoslavci in tesno sledi prazniku sv. Jurija, tj. dnevu, ko naj bi bili volkovi pregnani), ki je namenjen obrambi pred kačami. A vprašanje je, ali lahko s to predstavo neposredno povežemo tudi slovensko izročilo o (belih) hišnih kačah. Zdi se mi najverjetneje, da gre tu za predstavo o hišnem duhu, ki ga vsaj vzhodni Slovani in Poljaki sicer dobro poznajo, ki pa je najverjetneje povezan s kultom prednikov oz. »dobrih pokojnikov« (prim. Levkieskaja E., Mifologičeskie personaži v slavjanskoj tradicii: I. Vostočnoslavjanskij domovoj, Slavjanskij i balkanskij fol'klor 2000, 96-161) – kar pa bi seveda posredno spet upravičevalo odločitev za vključitev teh pripovedi v knjižico o dušah.

Ni tudi povsem jasno, zakaj se je avtor odločil vključiti v zbirko, ki naj bi govorila o sledovih potujočih duš, kot zremo iz naslova, pripoved št. 6. *Zlati grad na stekleni gori*. Gre za znano pravljico o živi vodi, po katero umirajoči kralj pošlje svoje sinove v želji, da bi ga ozdravila. Ta pravljica je sicer dobra iztočnica za pripoved, ki sledi, t.j. za pripoved o kresniku, ki živi na stekleni gori (št. 7). Po drugi strani se navezuje tudi na avtorjevo razmišljanje v uvodu knjižice o vodi in drugih življenjskih tekočinah, vendar pa se zdi, da se neposredno ne povezuje s tematiko knjige, kot jo lahko razberemo iz naslova. Pričakovali bi vsaj utemeljitev take odločitve.

O kresnikih in vedomcih, ki jih srečamo v več pripovedih (št. 7–17), je Šmitšek obširneje pisal v svoji knjigi *Kristalna gora*: v njej razlikuje Kresnika kot bajno bitje z nadnaravnimi sposobnostmi (»mitološkega« kresnika, kot ga imenuje) od človeka-kresnika (ti. »ekstatičnega« kresnika), ki mu ljudje pripisujejo sposobnost ločevanja duše od telesa. Glede na to njegovo klasifikacijo kresnikov bi v zbirko sodile pravzaprav le tiste povedke, ki govorijo o selitvi duš oz. odhajanju duš iz telesa živih ljudi, ki veljajo za kresnike.

Povedka *Devet far bi stolklo* (št. 11) kaže verovanje, ki je bilo razširjeno na Slovenskem, pa tudi drugod, namreč da imajo duhovniki oblast nad točo. Ta predstava je gotovo povezana z ambivalentnim odnosom ljudi do religioznih specialistov takšne ali drugačne vrste – po eni strani so bili koristni in zaželeni, po drugi zaradi nadnaravnih sposobnosti, ki so jim jih ljudje pripisovali, tudi nevarni. Tesno je povezana tudi s predstavo o čarovnicah oz. njihovi oblasti nad točo in nevihto in le domnevamo lahko, da je prav v tem razlog, da se je avtor odločil vključiti to pripoved v knjižico: čarovnicam so namreč pripisovali sposobnost, da pošiljajo svojo dušo naokrog škodovat drugim ljudem.

Ne dvomim sicer, da je avtor natančno premislil svojo odločitev in bi jo znal tudi prepričljivo utemeljiti, škoda le, da je ni, vsaj kadar gre za nejasne primere, eksplicitno pojasnil. Verjetno je »krivec« za to pravzaprav njegovo široko poznavanje ljudskih verovanj in poglobljeno razumevanje povezav med različnimi verovanji. To se nedvomno kaže v avtorjevem uvodu v knjižico (str. 5–12). Verjetno je le tistemu, ki se raziskovalno ukvarja z ljudskimi verovanji, jasno, kako težko je iz vseh raznolikih predstav o dušah živih in mrtvih, ki se med seboj pogosto tudi prepletajo, razbrati sistem in ga povezati s širši-

mi kognitivnimi koncepti v ozadju verovanj. Še težje je to predstaviti na poljuden način za laičnega bralca. Šmitku je oboje brez dvoma uspelo odlično. Pred nami je knjižica, ki spodbuja mnoga razmišljanja pri raziskovalcih in ki jo lahko obenem mirno beremo tudi doma svojim otrokom.

Mirjam Mencej